

Порівняно швидко з них виокремилися прикметники на позначення істот (тобто форми чоловічого та жіночого роду), ознакою яких був подовжений ступінь основи. Основа на звичайному ступені закріпилась за прикметниками на позначення неістот (середній рід). Добре відображений у низці індоєвропейських мов, наприклад, д.-гр. σαφής (*m, f*), σαφές (*n*) “ясний”, д.-інд. *sumanās (m, f)*, *sumanās (n)* “прихильний”, у латинській цей етап простежено лише у вищому ступені порівняння — *maior* (< **magjōs*) / *maius* (< **magjōs*).

Первинна родова диференціація відбувалася також шляхом приєднання до основи закінчення *-s*, так що новоутворені сигматичні форми почали означати чоловічий та жіночий рід, а чиста основа — середній: д.-гр. εὐχάρης / εὐχάρι “люб’язний”, д.-інд. *śucis / śuci* “чистий”, лат. *fortis / forte* (< **fortī*).

Завершальним етапом в утворенні родової системи прикметників була поява форм з трьома закінченнями, виникнення яких ініційоване подібними процесами в іменниках. Унаслідок проникнення до сигматичних форм притаманного іменникам жіночого роду елемента *-i-* (пор. д.-гр. πόσις / πότις, д.-інд. *patis / patni* “пан/пані”) почалося відособлення форм жіночого роду, наприклад, д.-гр. ἡδύς, ἡδέϊα, ἡδύ, “приємний”, д.-інд. *svādhi (m)*, *svādvī (f)*, *svadu (n)* “солодкий”. Такий спосіб утворення, очевидно, був властивий і латинській мові (пор. лат. *tenuis* та д.-інд. *tanvi (f)* “тонкий”). Однак тут вони швидко отримали сигматичне закінчення і злилися з формою чоловічого роду, через що їх практично неможливо відрізнити від первинних утворень на *-is*.

У деяких латинських прикметниках формальна диференціація чоловічого та жіночого роду відбулась уже в історичну епоху, спричинивши появу прикметників третьої відміни з трьома закінченнями.

Зокрема, прикметник *acer, acris, acre* у ранній латині представлений двома родовими закінченнями, наприклад, *somnus acris* (Enn. Ann. 36). Унаслідок закономірних фонетичних змін на підставі *acris* виникло слово *acer* (*acris* > **acrs* > **acers* > **acerr* > *acer*), за яким, під впливом прикметника другої відміни на *-er*, закріпилось значення чоловічого роду, а форма *acris* почала означати лише жіночий рід. Водночас зазначимо, що у ранній іноді й класичній, латині родова диференціація форм на *-er* та *-is* не відбулась послідовною, наприклад, *fames acer* (Naev. Frg. 33), *celer origo* (Lucr. IV, 100), поряд з *equestris cursus* (Verg. Aen. V, 667), *alacris (m)* (Ter. Eun. 304).

15.2. Ступені порівняння прикметників

Ознакою прикметників є їхня здатність утворювати ступені порівняння. Для порівняння двох об'єктів використовують вищий ступінь (*gradus comparativus*). Найвищий ступінь (*gradus superlativus*) дає змогу виділити об'єкт з-поміж решти подібних або наголосити на вищому ступені ознаки. Звичайний ступінь (*gradus positivus*) не передбачає поняття та формальних ознак порівняння. Для вираження ступенів порівняння у латинській мові, подібно до інших, використовували суфікси.

1. Вищий ступінь

У разі утворення вищого ступеня порівняння в латинській мові застосовували суфікс *-jōs-/-jēs- (на ступені подовження — *-jōs-), який спочатку присднували до кореня, наприклад, *maior* < *magjōs (пор. *magnus*), а згодом до основи — *facilior* < *facilijōs.

Подовжений ступінь суфікса *-jōs- спочатку з'явився у *nominativus singularis* прикметників чоловічого та жіночого роду, а звідти поширився на решту відмінків. У непрямих відмінках *-ios-* > *-ior-* завдяки інтервокальному положенню *-s-*, і ротацистична форма проникла у називний відмінок: *longiōsem > longiōrem.

Суфікс *-jōs-* (> *-ius*) у звичайному ступені наявний у *nominativus* та *accusativus singularis* прикметників середнього роду.

Суфікс *-jēs, який є алофоном *-jōs, не набув поширення у латинській мові й зберігся лише в деяких іменниках: *mulier* < *moljēsi (пор. *mollis*), *maiestas* < *majēstotats.

Поширений в праїндоевропейській мові суфікс вищого ступеня *-tero-* (пор. д.-гр. εὑμενῆστερος), у латинській втратив це значення, його використовують для вираження протиставлення, наприклад, *dexter* (< *deksiteros) / *sinister, noster* “наш” (на противагу чужим) / *vester* “ваш”. Про відсутність у *-tero-* значення вищого ступеня свідчить його поєднання з суфіксом *-ior*, наприклад, *exterior, ceterior, ulterior*.

2. Найвищий ступінь

Найвищий ступінь порівняння прикметників утворений за допомогою суфіксів, для яких характерна наявність морфеми *-mo-*:

- а) *-mo-*: *submos > *supmos > *summus*; *supersmos > *supremus*;
- б) *-imo-*: *endimos > *infirmus*;

в) *-timo-* (ст.-лат. *-tumo-*): *intimus, extimus*;

г) *-ismo-*: **primos > primus* (пор. пелігн. *Pristu* “Prima”);

г) *-simo-*: *proximus, maximus*. За допомогою цього суфікса утворювали форми найвищого ступеня прикметників на *-er* та *-lis*: **acrisimos > *acrsimos > *acrrimos > *acrimos > acerrimus*; **facilimos > *facilsimos > *facillimos > facillimus*;

д) *-isimo-*: **ploisimos > plurimus*;

е) *-issimo-*: *altissimus, felicissimus*. Цей суфікс був найпродуктивнішим, однак тлумачення його походження становить певні труднощі, перш за все пов'язані з наявністю групи *-ss-*. Він міг виникнути внаслідок розширення *-isimo-* (> *-issimo-*) або, ймовірно, поєднання морфеми *-is-* із *-simo-*.

15.3. Суплетивні ступені порівняння прикметників

Як і в інших індоевропейських мовах, у латинській ступені порівняння деяких найуживаніших прикметників утворені від різних основ:

1) *bonus, -a, -um: meliōr* виникло з **meljōs*, утвореного від основи *mel-* “дуже” (пор. д.-гр. μάλα). Найвищий ступінь *optimus < *optimos*. Основу *op-* здебільшого пов’язують з іменником *ops* “багатство”¹;

2) *malus, -a, -um: peiōr < *pedjōs* (√ **ped-* “поганий”), *pessimus < pedtimos*;

3) *magnus, -a, -um: maiōr < *magjōs* (пор. *mag-is*), *maximus < *magsimos*;

4) *parvus, -a, -um: minōr < *mejōs* (**mej-* “малий”, пор. тох. Б *mai* “молодий, малий”). Під впливом дієслова *minuo* первісний вищий ступінь перетворився у **minos* (> *minus*). Найвищий ступінь *minimus* утворився тієї ж основи за допомогою суфікса *-imo-* (**mejsimos*) і під впливом вищого ступеня був замінений *minimos* (> *minimus*);

5) *multus, -a, -um*. Виникнення форм ступенів порівняння *plus < plurimus* (переважно вживали множину *plures / plura, plurimi*) важко пояснити

¹ На думку У. Ковгілла, *optimus* є похідним від прикметника *ob* “навпроти” (Cowgill W. *Italic and Celtic Superlatives and the Dialects of Indo-European* // *Indo-European and Indo-Europeans*. — Philadelphia, 1970. — P. 116—117).

Форми *plous* і *plourime* свідчать про архетип **ploḗ-*, який, однак, ніде не представлений. Поряд зі згаданими формами трапляється PLEORES (CIL, I², 2), що передбачає існування основи **plej-* (пор. *plēnus*, *implēre*). Можливо, для творення ступенів порівняння використано дві основи — засвідчена *ple-* та утворена за аналогією до неї **plo-*, від яких виникли форми вищого ступеня **plejōs*, збережений у вигляді *pleores* (< **plejōses*), та **plois* (або під впливом *minus* — *plous*). З останньої форми внаслідок монофтонгізації утворилися *plus* і *plurimi* (< **ploisimoi*).

15.4. Особливості утворення ступенів порівняння прикметників

Прикметники на *-dīcus*, *-ficus*, *-vōlus*, які витіснили діеприкметникові форми з кінцевим елементом *-dicens*, *-ficens*, *-volens*, під впливом діеприкметників утворили ступені порівняння від основ на *-nt-*: *benevolus* — *benevolentior* / *benevolentius*, *benevolentissimus*. У ранній латині ступені порівняння цих прикметників утворювали за зразком інших, наприклад, *munificior* (Paul. Fest. 155 M), *magnificius* (Paul. Fest. 152 M), *mirificissimum* (Ter. Phorm. 871).

Від прикметників, основа яких закінчувалася на *-io-*, *-eo-*, *-uo-*, утворювали ступені порівняння описово, поєднуючи звичайний ступінь прикметника з вищим та найвищим ступенями прислівника *magnopere* (*magis*, *maxime*): *idoneus* — *magis idoneus* — *maxime idoneus*. Крім *magis*, як допоміжне слово вживали також *plus*, наприклад, *plus miser* (Enn. Scaen. 308). Використання *plus* було особливо поширеним у народній латині й перейшло в деякі романські мови, наприклад, лат. *plus grandis* — іт. *più grande*, фр. *plus grand*.

У розмовній мові ступені порівняння таких прикметників іноді утворювали звичним шляхом, наприклад, PIISSIMVS (CIL, IX, 2302), або ж зразком діеприкметників — PIENTISSIMI (CIL, II, 8).

Різноманітність суперлативних суфіксів іноді зумовлювала появу дублетів, наприклад, *celerissimus* (Enn. Ann. 460) поряд з *celerrimus*, MISERISSIMVS (CIL, VI, 3557) поряд з *miserrimus*, *postremissimus* (Gell. N A. XV, 12, 3), *minimissimus* (Ambob. Adv. V, 7) поряд з *postremus*, *minusus*.

(*vestīs*), а згодом — від інших типів основ: *custodio* < **kustodǵo-* (осн. *custod-*), *servio* < **serǵio-* (осн. *serve/o-*);

в) дезидеративні дієслова на *-turīre*, *-surīre*, наприклад, *empturio*, *empturīre*; *esurio*, *esurīre*, які утворювались від основи супіна (*emptum*, *esum*) і були доволі поширеними в латинській мові.

18.2. Особові закінчення форм інфекта

18.2.1. Система особових закінчень активного стану

Серед особових закінчень активного стану розрізняють “первинні” та “вторинні”. Індоевропейське дієслово мало “первинні” закінчення у дійсному способі теперішнього часу та, частково, в умовному способі, “вторинні” — у решті часових форм. Крім того, у першій особі однини “первинні” закінчення диференціювали залежно від типу основи — тематичної чи атематичної. Терміни “первинні” та “вторинні” є цілком умовними і не відображають реального стану речей, однак їх традиційно вживають у мовознавстві. Вони виникли у ХІХ ст., коли вважали, що “вторинні” закінчення є результатом спрощення “первинних”, наприклад, “вторинне” закінчення першої особи однини **-m* виникло з “первинного” **-mi*. Проте подальші дослідження дали змогу виявити, що процес формування закінчень був діаметрально протилежним — “первинні” виникли з “вторинних” унаслідок приєднання до них частки *-i*, яка була показником актуальності.

На підставі порівняльного аналізу індоевропейських мов визначено таку систему особових закінчень:

	Первинні закінчення	Вторинні закінчення
Singularis	1) <i>*-ǵ /-mi</i> 2) <i>*-si</i> 3) <i>*-ti</i>	<i>*-m</i> <i>*-s</i> <i>*-t</i>

Pluralis	1)* -mos /-mes	*-mo / -me
	2)* -te	*-te
	3)*-(e)(o)nti	*-(e)(o)nt

У латинській мові така система зазнала значного спрощення, наслідком чого була майже повна втрата різниці між “первинними” та “вторинними” закінченнями. Причина цього — введення до дієслівних основ показників темпорального та модального значень (суфікс *-ba-* в імперфекті, *-b-* — у формах майбутнього часу, *-a/e-* — у формах умовного способу) і тенденція до апокопи короткого голосного у кінці слова. Внаслідок змін система особових закінчень активного стану має такий вигляд:

Singularis	Pluralis
1) -ō, -m	-mus
2) -s	-tis
3) -t	-nt

SINGULARIS

Закінчення *-ō* в першій особі *indicativus praesentis, futurum I* дієслів першої та другої дієвідмін та *futurum II* продовжило індоєвропейське “первинне” **-ō* (пор. д.-гр. λέγω). “Первинне” закінчення атематичної дієвідміни представлене у *sum* (пор. д.-гр. εἰμί, д.-інд. *ásmi*). У решті випадків уживають “вторинне” **-m*.

Закінчення *-s* другої особи може продовжувати як “первинне” **-si*, так і “вторинне” **-s*. Точніше з’ясувати його походження неможливо, оскільки ще в праїталійську епоху обидва закінчення злились після апокопи кінцевого *l* у **-si*. За аналогією до першої особи можна припустити, що *indicativus praesentis* та обидва різновиди *futurum* зберегли “первинне” закінчення, а інші часи та способи — “вторинне”.

У третій особі рання латина ще зберігала різницю між “первинним” **-ti* та “вторинним” **-t*. Після апокопи **-ti > -t*, наприклад, *est < *esti* (пор. л. інд. *ásti*, д.-гр. ἐστί).

“Вторинне” закінчення **-t > -d* засвідчене в умовному способі **SIED** (II, P, 4) “sit”, майбутньому часі **ESED** (CIL, P, 1) “erit” (пор. перфект

FECED (CIL, I², 4)). Обидва закінчення представлені також в італійських мовах, наприклад, оск. *stait* “stat”, *fusid* “foret”, фал. *doviad* “det”.

У II ст. до н.е. внаслідок переходу *-d* в *-t* різницю між ними було усунуто і закінчення *-t* поширилось на всю дієвідміну.

PLURALIS

Закінчення *-tus* першої особи продовжило індоєвропейське “первинне” закінчення **-mos/-mes* (пор. д.-інд. *bhārāmas*, дор. фέρομεϛ, лат. *ferimus*), яке витіснило “вторинне” **-mo / -me*.

Аналоги латинського закінчення другої особи *-tis* в інших мовах не засвідчені. Решта індоєвропейських мов зберегла асигматичні закінчення (наприклад, д.-інд. *bhārata*, д.-гр. фέρετε).

Одним з можливих шляхів його виникнення є присднання до “вторинного” **-tē*, яке збереглось у латинській мові лише в наказовому способі (пор., *amatē*), елемента *-s* під впливом другої особи однини, а згодом **-tēs > -tīs*, хоч не треба виключати існування “первинного” закінчення **-tēs*, втраченого в інших групах індоєвропейських мов.

Закінчення третьої особи *-nt* продовжило “первинне” **(e)(o)nti*, доказом чого є засвідчена у Феста форма *tremonti* (Fest. 205 M) “tremunt” (пор. д.-інд. *bharanti*, дор. фέροντι). В італійських мовах зафіксовано обидва типи закінчень: *-nt < *-nti* та *-ns < *-nt*, наприклад, оск. *sent* “sunt”, умбр. *sins* “sint”.

Крім закінчення *-nt*, у ранній латині також засвідчені *-munt*, наприклад, *danunt* (Pl. Capt. 819) “dant”, *prodinunt* (Enn. Ann. 156) “produnt”, *nequinunt* (Liv. Andr. Od., fr. 13) „nequiunt”, походження якого не цілком зрозуміле. Це закінчення іноді пов’язують з формою третьої особи множини дієслів із суфіксом *-nel/no-*, наприклад, *sino* — *sinunt* (ст.-лат. *sinont*), звідки воно поширилось на дієслова, утворені без допомоги цього суфікса.

18.2.2. Особові закінчення пасивного стану

Латинський пасив, як і праіндоєвропейський медіальний стан, продовженням якого він є, має власну систему закінчень, ознака яких (з винятком другої особи множини) — *-r*.

Singularis	Pluralis
1) -ōr, -r	-mur
2) -ris	-mīni
3) -tur	-ntur

SINGULARIS

Закінчення *-ōr* у першій особі виникло внаслідок приєднання морфеми *-r* до закінчення активного стану *-ō*: *amō* — *amō-r*. Наявність *-r* у хетській, тохарській та кельтських мовах свідчить про його успадкування з праїндоевропейської мови. Первісне *ō* перед *r* зазнало скорочення, наприклад, *eminōr* (Pl. Capt. 791), але *loquōr*. Паралельно до *-or* існує *-r*, яке замінює закінчення *-m* активного стану.

Для другої особи характерними є закінчення *-re* та *-ris*. Закінчення *-re* давніше, його виводять з індоєвропейського “вторинного” **-sō*: *sequerē* < **sek*esō* (пор. д.-гр. ἐτίθεσο). Унаслідок приєднання до *-re* закінчення активного стану *-s* виникло **-rēs*, яке завдяки закономірним фонетичним змінам перетворилось у *-rīs*: **sequerēs* > *sequerīs*.

Закінчення *-rīs* поширилось у літературній мові порівняно пізно. У Плавта такі форми трапляються нечасто, а в Теренція їх нема. Цицерон уживав це закінчення переважно у *praesens indicativi*, щоб уникнути омонімії з наказовим способом, надаючи перевагу в інших випадках закінченню *-re*, наприклад, *adverteris* (Cic. Sulla 3, 9), але *mirere* (Cic. Sulla 3, 7).

Крім *-re* та *-ris* у ранній латині зафіксовано також *-rus*, наприклад, *VTARVS* (CIL, I², 1702) “uteris”, *FIGARVS* (CIL, IV, 2082) “figeris”. В основі цього закінчення теж є первісне **-sō*, розширене вже згаданим закінченням *s*, завдяки чому *ō* в закритому складі перейшло в *ū*: **-sōs* > **-rōs* > *-rūs*.

Закінчення *-tur* та *-ntur* у третій особі однини і множини утворені приєднанням *-r* до “вторинних” медіальних закінчень **-tol/-nto*. Подібні утворення засвідчено в кельтських мовах, наприклад, ст.-ірл. *mórthar* “moratur”, *móratar* “morantur”.

PLURALIS

Закінчення першої особи *-mūr* < **-mōr* могло утворитись під впливом активного *-mūs* < **-mōs* за аналогією до співвідношення між першою особою

однини та множини активного стану — *-o* : *-tus* = *-or* : *-tur*, або завдяки приєднанню *-r* до “вторинного” закінчення активного стану **-to*.

Цілком відособленим від решти є закінчення другої особи множини *-mini*, яке не має відповідників у інших індоєвропейських мовах. Його появу пов'язують із закінченням **-menoī* (пор. д.-гр. ἔμμενοι), яке було ознакою вживаного у функції наказового способу інфінітива медіального стану, і згодом проникло в дійсний спосіб. Близьким до такого погляду є припущення В. Стецюка, який розглядав цю форму як переосмислений *imperativus praesentis passivi*¹. Однак використання інфінітивів у імперативному значенні не було характерним для латинської мови.

За іншою гіпотезою *-mini* зіставляють зі зниклим у латинській мові *participium praesentis medii* з кінцевим елементом **-menos* (пор. д.-гр. λευόμενος), який разом з дієсловом *esse* утворював описову конструкцію на зразок **amatenoī estis* (пор. ст.-сл. писалъ ксмь, де писалъ — дісприкетник минулого часу).

Останнім часом вважають, що *-mini* — це результат розвитку індоєвропейського медіального закінчення **-dʰe*, розширеного епентичним *-n-*: **-dʰenei* > **-fenei* > **-benei* > **-bnei* > **-mni* > *-mini*².

18.3. Часи та способи системи інфекта

18.3.1. Praesens indicativi

ACTIVUM				
Singularis	1. amō	1. movēō	1. legō	1. audīō
	2. amās	2. movēs	2. legīs	2. audīs
	3. amāt	3. movēt	3. legīt	3. audīt
Pluralis	1. amāmūs	1. movēmūs	1. legīmūs	1. audīmūs
	2. amātīs	2. movētīs	2. legītīs	2. audītīs
	3. amānt	3. movēnt	3. legūnt	3. audīūnt

¹ Стецюк В. Исторична граматика латинської мови. — Ч. 2: Морфологія. — Мюнхен; Нью Йорк, 1953. — С. 432.

² Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание. — М., 1980. — С. 258; Meiser G Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache. — Darmstadt, 1998. — S. 286.

PASSIVUM				
Singularis	1. amōr	1. movēōr	1. legōr	1. audīōr
	2. amāris	2. movēris	2. legēris	2. audīris
	3. amātūr	3. movētūr	3. legītūr	3. audītūr
Pluralis	1. amāmūr	1. movēmūr	1. legīmūr	1. audīmūr
	2. amāmīnī	2. movēmīnī	2. legīmīnī	2. audīmīnī
	3. amāntūr	3. movēntūr	3. legūntūr	3. audīūntūr

У *indicativus praesentis* представлена чиста основа інфекта без морфологічних показників темпоральності та модальності. З огляду на це теперішній час іноді трактують як темпорально нейтральну форму, яка є лише носієм дієслівного поняття, а її часове значення випливає з протиставлення минулому та майбутньому.

Унаслідок тематизації атематичної дієвідміни первісного протиставлення тематичних та атематичних дієслів у латинській мові практично нема (пор. атематичне *dare* і тематичне *amare*). Сліди давнього протиставлення збережені в дієсловах *esse, velle, edere, ire*, однак і до них проникли тематичні форми — *sunt, volunt, edunt*.

Первісний тематичний тип з чергуванням *-o/e-* відображений у дієсловах третьої дієвідміни — *leg-ī-s < *leg-ě-si, leg-ī-t < *leg-ě-ti, leg-ū-nt < *leg-ō-nt*.

У першій особі однини і третій особі множини є тематичний голосний *-ō-* (пор. д.-гр. фѣро, фѣроѣв, дор. фѣровѣ), який у кінці слова перейшов у *-ū-*, однак тривалий час зберігався після *u*, наприклад, *fruontur*.

Тематичне *-ī-* в першій особі множини могло виникнути з **-ě-* (пор. ст.-сл. *несемъ*) або проникнути замість очікуваного *-ū-* (*ō > ū* перед *m*) під впливом другої особи (*legītis*).

Приєднання до дієслівної основи закінчень супроводжувалось економірними фонетичними змінами: контракцією (**donājō > donō*), міною тембру голосного (**capīris > capēris*) або його часокількості (**amānt > amānt*).

18.3.2. Imperativus praesentis

Наказовий спосіб у латинській мові має два типи утворень — *imperativus praesentis* та *futuri*, які поширюються на активний та пасивний стани.

ACTIVUM		PASSIVUM	
Singularis	Pluralis	Singularis	Pluralis
2. amā	2. amātē	2. amārē	2. amāminī
movē	movētē	movērē	movēmīnī
legē	legītē	legērē	legīmīnī
audī	audītē	audīrē	audīmīnī

Наказовий спосіб теперішнього часу активного стану є лише для другої особи однини та множини. Однина має нульове закінчення і чисту основу інфекта — *amā, vidē, legē, audī*. Множину утворюють приєднанням до основи “вторинного” закінчення *-te* (пор. д.-гр. φέρετε): *amāte, vidēte, legēte* < **legēte, audīte*.

Друга особа однини та множини *imperativus praesentis passivi* збігаються з відповідними формами дійсного способу, наприклад, *amāre, amāminī*, проте в однині засвідчено лише закінчення *-rē*, яке виникло з “вторинного” медіального **-sō* (пор. д.-гр. *ἐλεσο > ἔλου).

18.3.3. Imperativus futuri

ACTIVUM							
Singularis				Pluralis			
2.amātō	movētō	legītō	audītō	2.amātōtē	movētōtē	legītōtē	audītōtē
3.amātō	movētō	legītō	audītō	3.amāntō	movēntō	legūntō	audiūntō
PASSIVUM							
2.amātōr	movētōr	legītōr	audītōr	3.amāntōr	movēntōr	legūntōr	audiūntōr

На відміну від наказового способу теперішнього часу, наказовий спосіб майбутнього поширюється на другу та третю особи. Форми однини утворюють приєднанням до основи інфекта морфемі *-tod*, яка за походженням є аблативом вказівного займенника **to-* зі значенням “з того часу потім”, наприклад, **STATOD** (CIL, I², 4) “*stato*”. Це значення іноді виражається у ранній латині, де *imperativus futuri*, на противагу *imperativus praesentis*, виражає віддаленіші дії, наприклад, *tu epistulam hanc a me accipis atque illi dato* (Pl. Ps.647) “ти отримай цього листа від мене і дай йому”.

Подібні до латинського утворення існують також в інших мовах (пор. д.-інд. *gacchatad* “ти/він повинен іти”, д.-гр. ἴτω, оск. *likitud* “licite

Спочатку наказовий спосіб майбутнього часу був обмежений лише однією, але згодом за аналогією до співвідношення між формами однини та множини у *imperativus praesentis* (*ama : amate*) за допомогою закінчення *-te* утворено другу особу множини *imperativus futuri* — *amātōtē*.

Третя особа множини виникла внаслідок приєднання морфеми *-tod* до відповідної форми дійсного способу (*amāntōd > amāntō*). Цьому могло сприяти бажання вирівняти парадигму за зразком індикатива (*amāt : amānt = amāto : amānto*).

Форми *imperativus futuri passivi* утворилися від активних за допомогою *-r* як ознаки пасивного стану — *amātōr, amāntōr*. Вони порівняно пізні, виникли, очевидно, під впливом *imperativus praesentis passivi*. У ранній і подекуди в класичній латині відкладні дієслова ще вживали в активному стані, наприклад, *opsequito* (Cato Agr. 5, 6), *VTVNTO* (CIL, I², 204), *tuento* (Cic. Leg. III, 3, 7). Свідчення цього є також у Діомеда, який зазначав, що деякі автори вживали активні форми наказового способу майбутнього часу навіть від дієслів з пасивною флексією (GL, I, 339).

Крім згаданих закінчень, у формах однини рання латина зберегла закінчення *-mino*, наприклад, *progredimino* (Pl. Ps. 859), *FRVIMINO* (CIL, I², 584, 32), яке могло виникнути під впливом *-mini*.

18.3.4. *Coniunctivus praesentis*

ACTIVUM

Singularis	1. amēm	1. movēām	1. legām	1. audīām
	2. amēs	2. movēās	2. legās	2. audīās
	3. amēt	3. movēāt	3. legāt	3. audīāt
Pluralis	1. amēmūs	1. movēāmūs	1. legāmūs	1. audīāmūs
	2. amētīs	2. movēātīs	2. legātīs	2. audīātīs
	3. amēnt	3. movēānt	3. legānt	3. audīānt

PASSIVUM

Singularis	1. amēr	1. movēār	1. legār	1. audīār
	2. amērīs	2. movēārīs	2. legārīs	2. audīārīs
	3. amētūr	3. movēātūr	3. legātūr	3. audīātūr
Pluralis	1. amēmūr	1. movēāmūr	1. legāmūr	1. audīāmūr
	2. amēmīnī	2. movēāmīnī	2. legāmīnī	2. audīāmīnī
	3. amēntūr	3. movēāntūr	3. legāntūr	3. audīāntūr

Для дієслів першої дієвідміни *coniunctivus praesentis* утворений за допомогою суфікса *-ē-*, який може походити як від індоєвропейського оптативного суфікса **-jē-* (**da-jē-m > dem*), так і від суфікса умовного способу *-ē-* (**dona-jē-m > donem*). Випадання інтервокального *j* та наступна контракція дали однаковий результат, тому диференціювати латинський *coniunctivus praesentis* з погляду походження іноді неможливо. Подібні форми засвідчені також у оскській мові, наприклад, *deivaid* “iuret” < **deij-a-jē-t*.

У решті дієвідмін *coniunctivus praesentis* утворився за допомогою суфікса *-ā-* (*videam, legam, capiam, audiam*), який здебільшого ототожнюють з *-ā-*, представленим у *imperfectum indicativi*, і трактують як ознаку індоєвропейського ін’юнктива¹. У сучасному мовознавстві є погляд, згідно з яким цей суфікс уважають аломорфом суфікса *-ē-*². Крім італійських мов, наприклад, оск. *putiad* “posset”, умбр. *façia* “faciat”, цей суфікс засвідчений також у кельтських, наприклад, ст.-ірл. *bera* “ferat”.

У першій дієвідміні суфікса *-ā-* нема, це зумовлено потребою уникнути омонімії з формами *indicativus praesentis*.

18.3.5. Imperfectum indicativi

ACTIVUM

Singularis	1. amābām	1. movēbām	1. legēbām	1. audīebām
	2. amābās	2. movēbās	2. legēbās	2. audīebās
	3. amābāt	3. movēbāt	3. legēbāt	3. audīebāt
Pluralis	1. amābāmūs	1. movēbāmūs	1. legēbāmūs	1. audīebāmūs
	2. amābātīs	2. movēbātīs	2. legēbātīs	2. audīebātīs
	3. amābānt	3. movēbānt	3. legēbānt	3. audīebānt

PASSIVUM

Singularis	1. amābār	1. movēbār	1. legēbār	1. audīebār
	2. amābārīs	2. movēbārīs	2. legēbārīs	2. audīebārīs
	3. amābātūr	3. movēbātūr	3. legēbātūr	3. audīebātūr
Pluralis	1. amābāmūr	1. movēbāmūr	1. legēbāmūr	1. audīebāmūr
	2. amābāmīnī	2. movēbāmīnī	2. legēbāmīnī	2. audīebāmīnī
	3. amābāntūr	3. movēbāntūr	3. legēbāntūr	3. audīebāntūr

Ін’юнктив — дієслівна форма, яка слугувала для вираження неактуальності (минулого часу, модальних відтінків), вона не мала аугмента і вторинних закінчень. Залишки ін’юнктива збереглися у давньоіндійській мові та мові Авести.

Meiser G. Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache. — С. 200.

Розділ 19

СИСТЕМА ПЕРФЕКТА

19.1. Типи основ перфекта

Завдяки подвійному походженню латинський перфект представлений різноманітними основами, частково успадкованими з праіндоевропейської мови, частково утвореними на італійському (або латинському) ґрунті. Латинській мові властиві п'ять типів перфекта: редуплікований, сигматичний; перфект на *-vi* (*-ui*), перфект з основою на довгий голосний та простий перфект, основа якого збігається з основою теперішнього часу.

19.1.1. Перфект з редуплікацією

Цей тип перфекта продовжує праіндоевропейський перфект, наприклад, лат. *dedi*, д.-гр. δέδοκα, д.-інд. *dádāu*, та аорист — лат. *tetigi*, д.-гр. τεταγών (participium aoristi).

Редуплікований перфект утворюють лише від первинних дієслів, корінь яких починається проривним приголосним (або групою “*s* + проривний”), *т* чи *т*: *disco* — *didici*, *spondeo* — *spondei*, *fallo* — *fefelli*, *mordeo* — *momordi*.

Характерний для праіндоевропейського перфекта голосний **e* редуплікованого складу (д.-гр. λέλολα, д.-інд. *ca-kāra*, де *ca-* < **ke-*) іноді зник у латинській мові, наприклад, *steti*, *repuli*, *cecini*, однак може бути збережений голосним кореневого складу, наприклад, *poposci*, *spondei*, *momordi* (пор. ст.-лат. *memordi* (Pl. Poen. 1074), *reposci*, *spondei* (Non. 140 M)). Голосний *e* збережений, якщо кореневе *i* в корені виникло внаслідок зміщення голосних: *tango* — *tetigi*, *pango* — *pepigi*.